Національна спілка краєзнавців України
Хмельницька обласна організація Національної спілки краєзнавців України
Хмельницька міська організація Національної спілки краєзнавців України
Центр дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України
Хмельницький обласний краєзнавчий музей

ХМЕЛЬНИЦЬКІ КРАЄЗНАВЧІ СТУДІЇ

НАУКОВО-КРАЄЗНАВЧИЙ ЗБІРНИК

ВИПУСК 4

Хмельницький
2015

УДК 908 (477.43)
ББК 26.891 (4 Укр-4Хме)
Хме 65

Рекомендовано до друку Вченою радою
Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України
Протокол №3 від 23.04.2015 р.

Рецензенти:
Григоренко Олександр Петрович, доктор історичних наук, професор;
Місінкевич Леонід Леонідович, доктор історичних наук, професор.

Голова редакційної колегії:
Баженов Лев Васильович, доктор історичних наук, професор, голова Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України (голова).

Редакційна колегія:
Байдич Володимир Григорович, кандидат історичних наук, директор Хмельницького обласного державного архіву, член Національної спілки краєзнавців України;
Брицька Олена Миколаївна, директор Хмельницького обласного краєзнавчого музею, Заслужений працівник культури України;
Блажевич Юрій Іванович, кандидат історичних наук, доцент, голова Хмельницької міської організації Національної спілки краєзнавців України, Почесний краєзнавець України (співголова);
Єсюнін Сергій Миколайович, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею, член Національної спілки краєзнавців України, Заслужений працівник культури України (відп. секретар);
Погорілець Олег Григорович, директор історико-культурного заповідника «Межибіж», член Національної спілки краєзнавців України;
Синиця Надія Миколаївна, директор Хмельницької обласної універсальної наукової бібліотеки ім. М. Островського, Заслужений працівник культури України, член Національної спілки краєзнавців України;
Телячий Юрій Васильович, доктор історичних наук, доцент, проректор Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, член Національної спілки краєзнавців України.

Хме 65 **Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник** / [редкол. Баженов Л.В. (голова), Блажевич Ю.І. (співголова), Єсюнін С.М. (відп. секр.) та ін.] – Хмельницький, 2015. – Вип. 4. – 184 с.

Збірник містить наукові та краєзнавчі дослідження членів Хмельницької міської організації Національної спілки краєзнавців України та матеріали їх колег з інших регіонів.

Матеріали друкуються в авторській редакції.

© Автори публікацій, 2015

Западенко І.В.
смт. Меджибіж

МЕДЖИБІЗЬКА ФОРТЕЦЯ НА ПОШТОВИХ КАРТКАХ ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Художні поштові листівки, або ж поштові картки є одним з перших способів загальнодоступної передачі візуальної інформації, який виник наприкінці XIX ст. Вони увійшли до загального вжитку задовго до широкого поширення аматорської фотографії, масової доступності мультимедійних повідомлень MMS і тотального охоплення населення інформаційними соціальними мережами.

Загалом поштові картки являють собою відкрите поштове відправлення без конверту прямокутної форми на щільному папері. Виникли вони порівняно недавно. У 1865 р. видатний реформатор поштової справи генеральний почтмейстер Північнонімецького Союзу Гейнріх фон Стефан запропонував ввести в ужиток "поштові листки". Але лише у 1870 р. поштові картки з'явилися одночасно у об'єднаних державах Німеччини, у Швейцарії, Люксембурзі та Великобританії [1, с. 61]. Практично одночасно з появою поштової картки як виду поштового відправлення з'явилися поштові картки художні, тобто з зображенням, яке займає всю оборотну сторону картки (реверс). Першу художню поштову картку було виготовлено книготоргівцем Шварцом в герцогстві Ольденбург близько того ж таки 1870 р. У 1872 р. перші друковані листівки з краєвидом Цюриху випускалися швейцарським видавцем Лохером, а серія листівок з краєвидами Геттінгену – видавцем Ланге [1, с. 62]. Цього ж року першу поштову листівку було випущено в Російській імперії.

Тобто історично саме листівки з краєвидами міст є одним з перших різновидів художніх поштових карток. Їхня популярність зрозуміла: адже художня картка з місцевим краєвидом була для людей, які не були живописцями і не мали доступної фототехніки, єдиною доступною можливістю за невелику оплату передати своїм близьким вигляд місця, де вони живуть чи подорожують. Тобто зробити те саме, що в наш час миттєво робиться завдяки цифровій фотографії, мобільній передачі повідомлень та інтернет-сервісам на кшталт Instagram, Flickr, Facebook і багатьом іншим, які з'явилися починаючи з 1990-х рр. А до того часу протягом понад століття їх успішно замінювала художня поштова картка.

На початку XX ст., в період швидкого зростання міст, розвитку підприємництва та поширення друкарських технологій (зокрема літографії та хромолітографії) істотний прибуток від продажу поштових художніх карток почали отримувати власники подільських книгарень, фотоательє та друкарень – Г. Шпізман, М. Грейм, М. Голованевский, Н. Яцимірська, які у великих

кількостях виготовляли та продавали картки з краєвидами подільських міст: Кам'янця-Подільського, Вінниці, Проскурова [див. докладніше: 2]. Не оминули видавці художніх поштових карток і Меджибіж, який на рубежі століть мав статус містечка з чималим населенням у 8164 мешканці (за даними перепису 1897 р.) [3], яке у кілька разів перевищувало сучасне. А головне – у той час Меджибіж був важливим військовим центром, де дислокувалося чимало військових частин, зокрема 12-й Охтирський гусарський полк [4], і приватна кореспонденція звідси розсилалася у всі куточки імперії.

Відтак, поштові картки з місцевими краєвидами були популярними, випускалися різними видавцями, збереглися у музейних та приватних колекціях, і завдяки їм ми сьогодні маємо фотографічні свідчення про вигляд Меджибожа та Меджибізької фортеці на початку XX ст. Кількість відомих різновидів поштових карток, присвячених Меджибожу, наразі невелика. Вона не зрівнюється з картками Кам'янця-Подільського, яких відомо понад сотню і менша, аніж кількість поштівок Проскурова, яких є до 30. Тим цінніші ті фотографічні краєвиди, які дійшли до нас завдяки їм. Далі подано опис кількох художніх поштових карток, з якими автору вдалося познайомитися у фізичному вигляді, а не лише у вигляді цифрових копій.

Перша з них (фото 1) - поштова картка видавництва Г. Шпізмана у Кам'янці-Подільському. На ній відтворено фотографію невідомого автора, яка зображує вигляд містечка Меджибіж з південного берега р. Південний Буг, з передмістя Требухівці. На фото видно домінантні будівлі містечка: Святотроїцький римо-католицький костел, який на сьогодні знаходиться в руїні, Святоуспенську православну церкву, яка була повністю зруйнована в кінці 50-х років, південно-західний кут фортеці та водяні млини і міст на греблі через р. Південний Буг. Представлена рядова забудова містечка початку XX ст.

Фотографічна сторона картки має друковані підписи російською та польською мовами: "м. Меджибожъ Под.Губ. Общій видъ" та "m. Międzyborz Pod. Gub. Ogólny widok". Як бачимо, польською мовою написання назви містечка відрізняється від загальноприйнятого.

Зворотна сторона картки має друковані поля для адресування та кореспонденції, а також напис "Открытое письмо – Carte postale – Pocztowka" російською, французькою (міжнародною мовою поштової служби) і польською.

Відома ще одна картка видавництва Г. Шпізмана, подібна до описаної, на який Меджибіж зображено у тому ж ракурсі, але більш крупним планом (фото зроблене ближче до греблі). Відтак, південно-західний кут фортеці до цього зображення не ввійшов.

Дві листівки, видавець яких не зазначений, зображують вигляд Меджибізької фортеці ззовні та зсередини. Об'єднує їх спільне оформлення, де зображення взято в овальні паспарту з об'ємним тисненням по його полю, та спрощене оформлення адресної сторони. У цьому ж оформленні

не зазначеним видавцем здійснено випуск цілої серії листівок із зображенням краєвидів і пам'яток містечок і сіл Подільської губернії. Відома зокрема листівка з цієї серії з зображенням села Требухівці з мостом та греблею, які сфотографовано з бастіону Меджибізької фортеці.

Листівка, яку показано на фото 2, презентує вигляд зі сходу домінантної будівлі містечка Меджибіж – фортеці XVI-XIX ст. з шосейної дороги через греблю на Стару Синяву. Фортеця збудована біля злиття річок Південний Буг і Бужок. Перше укріплення на цьому місці – "город" Межибоже, згадується в 1146 р., а дерев'яну фортецю зведено за часів Данила Галицького. Кам'яний замок починає будуватися з XIV ст., за князів Коріятовичів, його частина збереглася в основі пізніших споруд. Активно розбудовується з 1540 р., коли переходить у власність гетьмана Миколая Сенявського та його спадкоємців. З 1730 р. – власність роду Чарторийських. Конфіскований указом від 21 грудня 1930 р. за участь Августа Чарторийського у польському повстанні і переданий російському військовому відомству. Завершеного вигляду набуває у другій половині XIX ст. З 1963 р. – пам'ятка архітектури національного значення, з 2001 р. – Державний історико-культурний заповідник. На фото видно (зліва направо): палацовий комплекс (східний бастіон з барбаканом та круглою вежею-донжоном, північно-східний флігель палацового комплексу), північне прясло мурів, Офіцерську вежу, рядову забудову містечка початку XX ст. З-за стін виглядає сигнатурка замкової церкви (костелу).

На стороні зображення видруковано написи "м. Меджибожъ Под. Губ. Замокъ." російською мовою і "m. Międzybórz, Podol. gub. Zamek" (знову ж таки, у такому написанні польською мовою назва містечка ніде не вживається".

Друга листівка з цієї серії (фото 3) представляє вигляд палацу Сенявських-Чарторийських (споруда XVI-XIX ст.) з подвір'я Меджибізької фортеці. Палац побудований на глибоких підвалах стратегічного призначення і елементах замку литовського періоду (XIV ст, знаходяться під землею). Неодноразово перебудовувався. За часів власності Сенявських (з 1540 р.) і Чарторийських (з 1730 р.) – будівля у стилі ренесанс, у 2-й половині XIX ст. – романтизм (псевдоготика). З 1848 р. - власність російського військового відомства. З 1920 по 1941 р. – маслозавод та інше господарче використання. У 1950-х рр. розбирався на будматеріали. З 1963 р. – пам'ятка архітектури, з 2001 р. входить до складу Державного історико-культурного заповіднику. Значно зруйнований. На фото видно (зліва направо): Круглу вежу - донжон, яка є надбудовою на надбрамній вежі XIV ст., північний фасад головного палацового корпусу, допоміжні споруди. Це зображення палацу наразі є буквально одною із двох перших відомих фотофіксацій його автентичного вигляду до руйнувань, яких пам'ятка зазнала з перших років радянської влади.

Цікавою за своєю інформативністю є листівка Польського Товариства Краєзнавчого (фото 4), яку було випущено 1908 р. Чорно-білим друком на

ній відтворено фотографію із зображенням містечка Меджибожа та його домінантної будівлі – фортеці з боку бастіону, від р. Південний Буг. На фото присутні (зліва направо): двоповерховий будинок-плебанія та верхня частина костелу св. Трійці (сам костел приховано південно-західним кутом фортеці), південне прясло мурів, яке підсилено потужними контрфорсами, східний бастіон з палацовою надбудовою та круглою вежею-донжоном, північно-східний флігель палацового комплексу, Офіцерську вежу, православну Свято-Успенську церкву. Над південним пряслом мурів з території фортеці виглядає сигнатурка замкової церкви. На березі р. Південний Буг – одноповерхова господарча споруда. У правій частині фото – розгалуження дороги, яка веде до містечка (прямо і наліво) і до с. Ставниця (направо).

Поряд з зображенням містечка і фортеці на лівому полі поштової картки – літографоване кольрове зображення традиційного обладунку польських "крилатих гусарів" XVII ст. та польської холодної зброї. Бронзовою фарбою на листівці видруковані елементи декору і напис "Polskie Towarzystwo Krajoznawcze" ("Польське краєзнавче товариство" – об`єднання шанувальників краєзнавства, яке було засноване 1906 р. у Варшаві і мало колом своїх інтересів колишні терени польські, які знаходилися під владою Російської імперії [5]). Зазначено автора листівки (М. Вишніцький) та рік видання (1908), а також видруковано підпис "Międzybóz".

Адресний бік листівки, окрім написів "Carte postale. Открытое письмо. Pocztowka", має досить докладний пояснювальний текст польською мовою: "Меджибіж над Бугом і Бужком – містечко, повіт Летичівський, губернія Подільська, від станції Деражня залізниці Південно-Західної 17 верст. Замок звели у 1331 р. князі Коріятовичі. Маєток Сенявських і Чарторийських, місце перебування Костюшка. Зараз міститься у замку поштова установа та інші урядові установи" (переклад автора). Крім того, зазначено видавника (Польське краєзнавче товариство у Варшаві), друкаря (фотохімічний заклад Б. Вербицького з компаньйонами) та номер листівки у серії. Адже подібні листівки випускалися товариством у досить великому розмаїтті (див. зокрема [6]).

Завдяки описаним вище поштовим карткам ми сьогодні маємо оригінальні іконографічні матеріали щодо містечка Меджибіж та фіксацію автентичного вигляду Меджибізької фортеці на початок XX ст. Окрім них, існує низка інших поштових карток, зокрема виготовлених фотографічним способом, які розповідають про життя тогочасного Меджибожа у більш документальному, репортажному жанрі.

Джерела та література:

1. Граллерт В. Филателистический словарь. [Сокр. пер. с нем. Ю. Соколова и Е. Сашенкова] / В. Граллерт, В. Грушке // М.: Связь, 1977. - 272 с. с ил.

2. Єсюнін С. Проскурів на старих поштівках [Електронний ресурс] // Проскурів. Газета Хмельницької міської ради. - Режим доступу: http://proskuriv.info/index.php/2010-12-20-09-17-17/4880-2015-02-12-10-09-34

3. Населенные места Российской Империи в 500 и более жителей с указанием всего наличного в них населения и числа жителей по данным первой всеобщей переписи населения 1897 г. : [Под ред. Н. А. Тройницкого]. - СПб, 1905. - С. 164

4. Крюкова В. Меджибіж - місце останньої стоянки охтирських гусар // Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України. - Меджибіж-Хмельницький, ПП А. А. Мельник, 2009. - Ч. 1

5. Polskie Towarzystwo Krajoznawcze [Електронний ресурс] // Wikipedia. Wolna encyklopedia. - Режим доступу: http://pl.wikipedia.org/wiki/Polskie_Towarzystwo_Krajoznawcze

6. Galeria pocztówek PTK [Електронний ресурс] // Komisja Historii i Tradycji ZG PTTK. - Режим доступу: http://khit.pttk.pl/index.php?co=tx_iko_pocztowki

Додатки

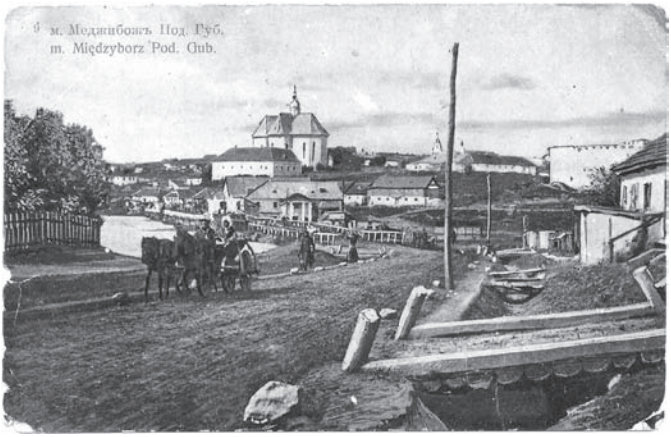

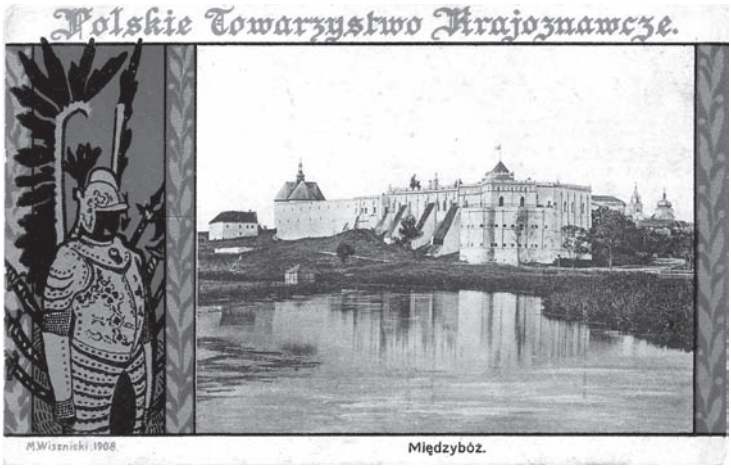

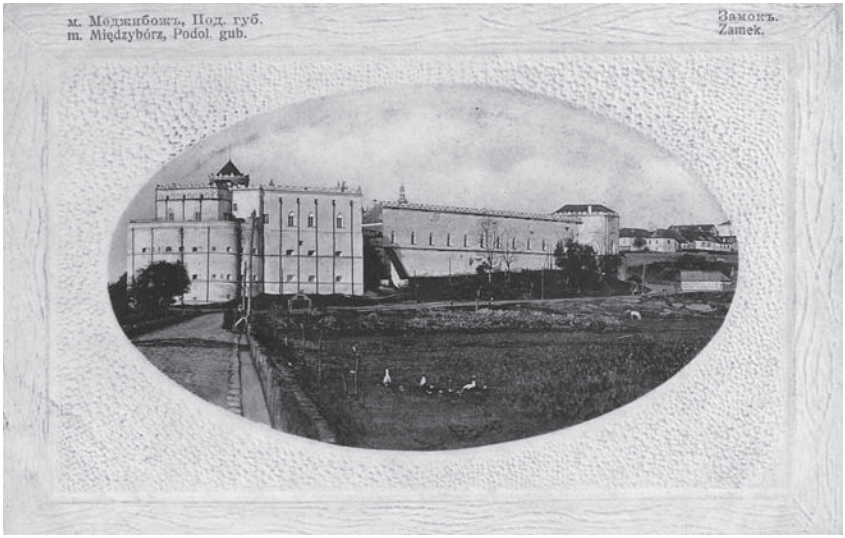
м. Меджибожъ, Под. губ.
m. Międzybórz, Podol. gub.
Замокъ.
Zamek.

м. Меджибожъ, Под. губ.
m. Międzybórz, Podol. gub.
Замокъ.
Zamek.